

ЖАМОАТЧИЛИК ЭКОЛОГИЯ НАЗОРАТЧИСИ–ЭКОЛОГИЯГА ҚАРШИ ҲУҚУҚБУЗАРЛИКЛАРНИНГ ОЛДИНИ ОЛИШ ВА УНГА ҚАРШИ КУРАШНИНГ ҲУҚУҚИЙ АСОСЛАРИ

Мафура Мухтархановна Инагамова

Тошкент давлат транспорт университети доценти, (PhD), доцент

Сухроб Фарход ўғли Ашрабов

Тошкент давлат транспорт университети 2-босқич талабаси

АННОТАЦИЯ

Мақолада атроф муҳитни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш соҳасидаги қонун ҳужжатлари талаблари бузилишининг олдини олиш, уни аниқлаш ва унга чек қўйишда амалга оширилган ишлар ёритилган. Шунингдек, атроф муҳит ҳолатини кузатиб бориш, атроф муҳитнинг ифлосланишига, фуқароларнинг ҳаёти ва соғлиғига таҳдид солиши мумкин бўлган вазиятларни аниқлашда жамоатчилик экология назоратчиси фаолияти ёритилган.

Таянч сўзлар: атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, экология соҳасидаги ҳуқуқбузарликлар, табиий ресурс, жамоатчилик экология назоратчиси, экологик талаблар, утилизатсия технологиялари, экологик мониторинг механизмини яратиш, экологик маданият.

ABSTRACT

The article describes actions taken to prevent, identify and stop violations of legal requirements in the field of environmental protection and rational use of natural resources. The activities of public environmental supervision to monitor the environment and identify situations that may threaten the environment, life and health of citizens are also covered.

Keywords: environmental protection, offenses in the field of ecology, natural resource, state environmental supervision, environmental requirements, technology of use, creation of an environmental monitoring mechanism, environmental culture.

КИРИШ

Ҳаётимизнинг асосий қисми ҳисобланган табиат, бугунги кунда инсоният учун долзарб муаммоларни туғдирмоқда. Сабаби, инсоният табиатга ва унинг қонунларига қарши ҳаракат қилмоқда ва бунинг натижасида, инсон ва табиат ўртасидаги мувозанат

бузилмоқда. Натижада дунёда табиат ҳодисалари ўзгариб, табиий офатлар хусусан, сув тошқинлари, чангли тўзонлар, анамал совуқ ва зилзилалар сони ошмоқда. Бу каби табиатнинг салбий ҳодисалари мамлакатимизни ҳам чеклаб ўтмаяпти, сўнгги вақтларда Ўзбекистоннинг қатор ҳудудларида, жумладан, Тошкент шаҳри, Сирдарё ва Бухоро вилоятларида кучли шамол эсиб, қумли бўронлар ҳосил бўлди. Кўриш даражаси 500-1000 метргача пасайди. Бунинг оқибатида тупроқнинг жуда қуруқ устки қатлами кўтарилиб, атмосфера ҳавосидаги чанг миқдори белгиланган меъёрдан 30 баробар ошди. «Ўзгидромет» кузатувларига кўра, сўнгги 150 йил ичида Ўзбекистонда бундай чангли ғубор ҳодисаси кузатилмаган.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Шу билан бирга, республикада ҳудуд раҳбарлари, экология ва атроф-муҳитни ҳамда ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларининг эътиборсизлиги натижасида соҳада ўтган даврда жиддий камчиликларга йўл қўйилган, айрим ҳолларда эса табиатга ва жамиятга тиклаб бўлмас даражада зарар етказилган.

Хусусан, биринчидан, ҳудудларда, айниқса шаҳарларда ҳаво ифлосланиши бўйича ҳолат тобора ёмонлашиб бормоқда, атмосферага чиқариладиган ташланмаларнинг юкини камайтириш бўйича тизимли ишлар йўлга қўйилмаган;

иккинчидан, дарахтлар ва буталарни кесилишига эълон қилинган мораторий даврида 44 мингга яқин, шундан 9,5 мингга яқин қимматбаҳо дарахтлар ноқонуний кесилиши натижасида табиатга 36 миллиард сўмлик зарар етказилган;

учинчидан, дарахтларнинг илдиз тизимларини бетон ва асфалт билан қоплаш, уларга турли электр чироқ ва реклама мосламаларини илиб қўйиш дарахтларнинг жиддий шикастланишига сабаб бўлмоқда;

тўртинчидан, жамиятда ҳайвонларга, шу жумладан уй ҳайвонлари ва қаровсиз ҳайвонларга шафқатсиз муносабатда бўлиш ҳолатлари кўпайиб бормоқда, уларни идентификатсия, чиплаш, вакцинация ва стерилизация қилишнинг замонавий тизими мавжуд эмас;

бешинчидан, муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларда чорва моллари назоратсиз ва тизимсиз боқилиши ҳолатларининг ортиб бориши, ер ости сувларидан илмий асосларсиз фойдаланиш экотизимларнинг бузилишига, катта ер майдонлари деградациясининг ортишига ҳамда уларнинг чўлланишига олиб келмоқда, оқибатда иқлим ўзгаришининг

таъсири кучаймоқда, инсонлар ҳаёти ва соғлиғига хавф туғилмоқда.

Республика бўйича 2022 йилда экологик ҳуқуқбузарликлар юзасидан 27 та ҳолат бўйича жиноий иш қўзғатилган бўлиб, уларнинг барчаси бўйича енгил молиявий жарима жазоси қўлланилган ҳолос.

Бундан ташқари мавжуд полигонларнинг ҳолати экологик ва санитария талабларига жавоб бермаслиги ҳамда улар фаолиятида қайта ишлаш ва утилизатция технологиялари жорий қилинмаганлиги уларнинг келгусида экологик фожа даражасидаги муаммога айланиш хавфини келтириб чиқармоқда.

Мазкур салбий ҳолатларни олидини олиш мақсадида, сўнгги йилларда мамлакатимизда экологик хавфсизликни таъминлаш, экологик вазиятни яхшилаш, чиқиндиларнинг инсонлар соғлиғига зарарли таъсирини олдини олиш, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш, санитария ва экологик ҳолат сифатини ошириш учун қулай шароитлар яратиш бўйича комплекс чора-тадбирлар изчил амалга оширилмоқда.

Бутун мамлакат миқёсида “Яшил макон” умуммиллий лойиҳаси амалга оширилмоқда, давлат ўрмон фондида кирмайдиган дарахтлар қимматбаҳо навларининг кесилишига муддатсиз мораторий амал қилмоқда.

Рақамли технологиялар асосида замонавий экологик мониторинг механизмини яратиш, экологик маданиятни янада ошириш, биохилма-хилликни асраш ва чиқиндилар билан боғлиқ ишларни тартибга солиш, дарахт, буталарни экиш ва яшил ҳудудларни ташкил қилиш ҳамда уларни муҳофаза қилишнинг янги тартибларини жорий қилиш орқали экологик вазиятни тубдан яхшилаш, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2023 йил 25 январдаги «Республика ижро этувчи ҳокимият органлари фаолиятини самарали йўлга қўйишга доир биринчи навбатдаги ташкилий чора-тадбирлар тўғрисида»ги[1] ПФ-14-сон Фармони ижросини таъминлаш мақсадида, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2023 йилнинг 31 майдаги ПФ-81-сонли «Экология ва атроф муҳитни муҳофаза қилиш соҳасини трансформатция қилиш ва ваколатли органлар фаолиятини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги[1] фармон қабул қилиниб, ижрога қаратилди.

Мазкур фармонга кўра, «Табиат ресурслари вазирлиги» «Экология, атроф муҳитни муҳофаза қилиш ва иқлим ўзгариши вазирлиги» деб қайта номланди ва 2023 йил 1 июлдан «Жамоатчилик экология назоратчиси» тизими жорий қилиниши белгилаб қўйилди. Экология, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва ўрмон хўжалиги соҳасидаги қонунчиликка риоя этилиши ва унинг ижроси устидан

назоратга масъул бўлган Бош прокурор ўринбосари лавозими киритилди. Вазирликда алоҳида юридик шахс мақомига эга бўлмаган Давлат экологик назорат инспекцияси ташкил этилди.

Фармонга кўра, 2023 йил 1 декабрдан туманларда (шаҳарларда) атмосфера ҳавоси ифлосланиши фон мониторингини амалга ошириш учун автоматлашган кичик станциялар ўрнатилиши, 2024 йил якунигача ҳудудларни экологик баҳолаш бўйича индикаторлар асосида “eco-indicator.uz” рейтинги шакллантирилади ва ҳар бир ҳудуднинг экологик паспорти эълон қилиниши ҳамда 2025 йил якунигача республика ҳудуди бўйича атмосфера ҳавосининг табиий ифлосланиши юқори бўлган ҳудудларни прогностлаш ва аҳолини барвақт огоҳлантириш тизими синов тариқасида жорий этилиши белгиланди.

2024 йил 1 январдан давлат ўрмон фонди участкалари фақат “E-auksion” платформаси орқали ижарага берилади. 2023 йил 1 июлдан эса чиқинди полигонларини хусусийлаштириш тақиқланади.

Бундан ташқари, 2023 йил 1 декабрдан қуйидаги ерларда электромобилларни тез қувватлантириш станциялари барпо этилади:

Хусусан, Нукус шаҳри, вилоятлар марказлари ва вилоят бўйсунувида бўлган шаҳарлар ҳудудларидаги автомобилларга ёқилғи қуйиш шохобчалари, сифими 100 автомобилдан ортиқ бўлган автотураргоҳлар ҳамда бозорлар ҳудудида;

“Ўзбекистон туризм магистрალი” туризм транспорт коридори автомагистраль йўлларида жойлашган автомобилларга ёқилғи қуйиш шохобчалари, савдо ва кўнгилочар марказлари ҳудудида;

“Ўзбекистон туризм магистрალი” туризм транспорт коридорининг чўл ва саҳро қисмида қуёш электр станцияларини қурган ҳолда биринчи 50 та электромобилларни тез қувватлантириш станцияларини барпо этиш учун ҳар бир лойиҳага 100 млн сўм субсидия сифатида ажратилади.

Диққатга сазовор ҳолатлардан бири, 2023 йил 1 июлдан “Чиқиндиларни оммавий йиғиш” (ЎзПлоггинг) умуммиллий ҳаракати ташкил этилади. Шунингдек, фармонга кўра: “Табиатга меҳр” инноватсион ва интеллектуал лойиҳалар танлови ўтказилади;

- “Табиат мадҳияси” (мусиқа ва матни) учун танлов эълон қилинади;
- “Ёш экологлар” ҳаракати кўкрак нишони таъсис этилади;
- Мактабларнинг Миллий ўқув дастурига “экосоат” дарслари киритилади.

Яна бир муҳим масала, 2024 йил 1 январдан Нукус шаҳрида: ичимлик сувидан фойдаланиш бўйича кўп қаватли

уйлар ўртасида “Тежамкор уй” ва “Тежамкор хонадон” рейтинг тизими ишга туширилади;

йил якунига кўра, энг кам сув ишлатган 20 та хонадон ҳамда хонадонларининг 50 фоизидан ортиғи белгиланган меъёрлардан кам сув ишлатган 20 та кўп қаватли уйлар рағбатлантирилади;

ғолиб хонадон ва уйларга қуёш панеллари ёки уй атрофини ёритиш мосламалари бепул ўрнатиб берилади. Мазкур тажриба 2025 йилдан Тошкент шаҳри ва барча вилоят марказларида ҳам жорий қилинади.

Фармонга кўра, Марказий Осиё атроф-муҳит ва иқлим ўзгаришини ўрганиш университети (Греен Университй) ташкил этилди. 2023 йил 1 июлгача Республикада ташкил этиладиган экологик акциялар махсус платформаси ишга туширилади.

Таҳлил этаётган «Экология ва атроф муҳитни муҳофаза қилиш соҳасини трансформация қилиш ва ваколатли органлар фаолиятини ташкил этиш чоратадбирлари тўғрисида»ги фармонда ҳайвонлар, жумладан, уй ҳайвонлари ва қаровсиз ҳайвонларга нисбатан шафқатсиз муносабатда бўлиш ҳолатлари кўпайиб бораётгани, уларни идентификация қилиш, чиплаш, эмлаш ва стерилизация қилишнинг замонавий тизими мавжуд эмаслиги ҳам қайд этилган. Шунингдек, фармонда муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларда назоратсиз ва тизимсиз чорва боқиш, ерости сувларидан илмий асосларсиз фойдаланиш ҳолатларининг кўпайиши экотизимларнинг бузилишига, катта майдонларнинг деградацияси ва чўлланишининг кучайишига олиб келаётганлиги, оқибатда иқлим ўзгаришининг таъсири кучаяётганлиги, инсон ҳаёти ва соғлиғига таҳдид пайдо бўлаётганлиги алоҳида таъкидлаб ўтилган.

Бундан ташқари ушбу фармонга мувофиқ, Миллий табиий мерос объектлари рўйхати жорий этилиб, 2024 йилдан, жумладан, қуйидагилар учун ҳар йили 500 миллиард сўм ажратилади:

Хусусан, “яшил белбоғ”, “яшил боғ” ва “яшил жамоат парк”лар ҳамда “яшил қопламалар” – химоя ўрмонзорларини барпо этиш ва доимий фойдаланувчига топширилгунга қадар сақлаб туриш; асосий темир йўл ва магистрал автойўллар бўйида дарахт кўчатларини экиш; ҳар бир туман ва шаҳарда 5 гектардан кам бўлмаган майдонларда боғлар барпо этиш.

2023 йил якунигача ҳар бир давлат ташкилоти ва ҳокимликнинг ўз боғлари ташкил этилади ҳамда 3 йил давомида парваришланади. 2024 йил 1 январдан уй шароитида ёки касаначилик асосида дарахт ва бута кўчатларини (нихол) етиштириш фаолияти ўзини ўзи

банд қилган шахслар шуғулланиши мумкин бўлган фаолият (ишлар, хизматлар) ҳисобланади.

Маълумки, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 49- моддасида ҳар ким қулай атроф-муҳитга, унинг ҳолати тўғрисидаги ишончли ахборотга эга бўлиш ҳуқуқига эгаллиги белгилаб қўйилган. Шунингдек, аҳоли учун катта ҳуқуқ берилиб унга кўра, давлат фуқароларнинг экологик ҳуқуқларини таъминлаш ва атроф-муҳитга зарарли таъсир кўрсатилишига йўл қўймаслик мақсадида шахарсозлик фаолияти соҳасида жамоатчилик назоратини амалга ошириш учун шарт-шароитлар яратилиши кўзда тутилган.

Шунингдек, шахарсозлик ҳужжатларининг лойиҳалари қонунда белгиланган тартибда жамоатчилик муҳокамасидан ўтказилиши, давлат барқарор ривожланиш принципига мувофиқ, атроф-муҳитни яхшилаш, тиклаш ва муҳофаза қилиш, экологик мувозанатни сақлаш бўйича чора-тадбирларни амалга ошириши ва давлат Оролбўйи минтақасининг экологик тизимини нуҳофаза қилиш ҳамда тиклаш, минтақани ижтимоий ва иқтисодий жиҳатдан ривожлантириш юзасидан чоралар кўришни янада жадаллаштириш лозим.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Шу ўринда, Орол денгизи ҳақида ҳам тўхталиб ўтиш мақсадга мувофиқ. Хусусан, Ўрмон хўжалиги давлат қўмитаси томонидан берилган маълумотга кўра, агар ХХІ аср охиригача Орол денгизини ҳозирги суръатларни сақлаб қолинадиган бўлса, дунёдаги ўртача ҳарорат 4 даражага, Марказий Осиё давлатларида эса 7 даражача кўтарилишини экспертлар башорат қилмоқда. Глобал иқлим ўзгариши натижасида охириги 50-60 йил ичида музликлар майдони тахминан 30 фоизга камайди. 2050 йилгача сув ресурсларини Сирдарё ҳавзасида 5 фоизгача ва Амударё ҳавзасида 15 фоизгача камайиши кутилмоқда. Бу борада Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2022 йил 18 январдаги «Орол денгизининг суви қуриган тубида ва оролбўйи ҳудудларида «яшил қопламалар» — ҳимоя ўрмонзорларини барпо этишнинг қўшимча чора-тадбирлари тўғрисида»ги 31-сонли қарори имзоланиб, ижрога қаратилганлиги алоҳида эътиборга молик. Қарорга мувофиқ, мамлакатимизда экологик ҳолатни яхшилаш, Орол денгизининг суви қуриган туби ва Оролбўйи минтақасидан кўтарилаётган кум, туз ва чанг заррачаларининг салбий таъсирини камайтириш, ушбу ҳудудларда чўл ўсимликларидан «яшил қопламалар» — барпо этиш ишларини изчиллик билан давом эттириш ҳамда глобал иқлим ўзгаришларининг салбий таъсирини янада юмшатиш кўзда тутилган.

Экология соҳасидаги жиноятларга тўхталадиган бўлсак, Ўзбекистонда табиат бойликларини муҳофаза қилиш ва улардан оқилона фойдаланишга оид қонунчилик ҳужжатлари ва юридик нормалар ишлаб чиқилган. Хусусан, Ўзбекистон Республикасининг Ер кодекси (1998 йил 30 апрел)[4], “Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида”ги (1992 йил 9 декабр)[5], “Муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тўғрисида”ги (2004 йил 3 декабр)[6], “Ер ости бойликлари тўғрисида”ги (2002 йил 13 декабр)[7], “Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида”ги (1993 йил 6 май) қонунларда экология соҳасидаги ҳуқуқий нормалар бўлиб ўз ифодасини топган.

Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексида биринчи марта Экология соҳасидаги жиноятлар алоҳида XIV боб бўлиб ажратилди (193-203-моддалар) ҳамда куйидагилар ҳаракатлар жиноят деб тавсифланди. Жумладан, экология хавфсизлигига оид нормалар ва талабларни бузиш; атроф табиий муҳитнинг ифлосланганлиги тўғрисидаги маълумотларни қасддан яшириш ёки бузиб кўрсатиш; атроф табиий муҳитнинг ифлосланиши оқибатларини бартараф қилиш чораларини кўрмаслик; атроф табиий муҳитни ифлослантириш; сув ёки сув ҳавзаларидан фойдаланиш шартларини бузиш.

Бундан ташқари, Ўзбекистон Республикаси Олий Суд Пленумининг “Атроф муҳитни муҳофаза қилиш ва табиатдан фойдаланиш соҳасидаги жиноятлар ва бошқа ҳуқуқбузарликлар тўғрисидаги ишлар суд амалиёти ҳақида”ги қарорида (1996 йил 20 декабр) экология соҳасидаги жиноятлар учун жавобгарлик тўғрисидаги қонунларни қўллаш бўйича зарур тушунтиришлар берилган.

Демак, табиий муҳитни асраш, табиат бойликларидан оқилона фойдаланиш нафақат миллий, балки умуминсоний мажбурият ҳисобланади ва бу табиат комплекслари ҳамда айрим объектларнинг муҳофазасини таъминлашга, фуқароларнинг қулай атроф муҳитга эга бўлиш ҳуқуқини кафолатлашга қаратилгандир. Сабаби, табиатни асрамаган ва унга зарар етказган шахсларга нисбатан ҳеч қандай чора кўрмаслик албатта салбий оқибатларга олиб келади. Фикримизча, уларга нисбатан қатъий жазо чоралари кўрилиши керак. Жумладан, 2022 йилда Табиат ресурслари вазирлиги экологик назорат ва экологик ҳуқуқбузарликлар бўйича ҳисоботига кўра, ўтган давр мобайнида экологик назорат тадбирлари давомида 45 300 та қонунбузилиш ҳолати аниқланиб, табиатга етказилган зарар учун 40 млрд сўм маъмурий жарима тайинланган. Қайд этилишича, 1409 та ҳолат бўйича 5,8 млрд сўм жарима ва табиатга етказилган зарарни ундириш ва қонуний чора кўриш учун материаллар ҳуқуқини

муҳофаза қилиш органларига юборилган ва 36 та ҳолат бўйича жиноят иши очилган[8].

Фикримизча, экология соҳасидаги жиддий муаммоларга ҳудуд раҳбарлари, экология ва ички ишлар органларининг эътиборсизлиги сабаб бўлмоқда. Жумладан, кўплаб ҳуқуқбузарликлар табиатни муҳофаза қилиш органларининг ваколатлари етарли эмаслиги сабабли содир этилиб, дарахтлар ва яшил майдонларни бетонлаш, дарахтларга реклама жойлаштириш, дарахтларни лампочкалар билан безаш ҳолатлари кўплаб учрамоқда. Бу каби салбий ҳолатларни кўпайишига эса, масъулларнинг назорат қилмаётганликлари сабаб бўлмоқда. Бундан ташқари, сўнгги йилларда Ўзбекистоннинг иқтисодий фаолият эркинлиги, аҳоли фаровонлиги ёки туризм бўйича рейтинги ошиб бормоқда, бироқ 2022 йилги Фаровонлик индекси натижаларига кўра, мамлакатдаги экологик вазият дунёдаги энг ёмонларидан бири эканлигини ҳам айтиб ўтган.

ХУЛОСА

Мухтасар қилиб айтганда, экология ва атроф муҳитни муҳофаза қилиш соҳасини трансформатция қилиш ва ваколатли органлар фаолиятини ташкил этиш механизмини ижро этилишида қуйидаги ишларни амалга ошириш мақсадга мувофиқ: биринчидан, олий таълим муассасалари талабалари ўртасида экология оид маънавий-маърифий тадбирларни хусусан, соҳага оид, конференциялар ва бошқа турдаги илмий тадбирларни ташкил этиш; иккинчидан, олий таълим муассасаси ҳудудларини ободонлаштириш ва кўкаламзорлаштиришда талабаларни жалб этиш ва бу орқали уларнинг табиатга бўлган қизиқишини ошириш; учинчидан, олий таълим муассасаси томонидан «Жамоатчилик экология назоратчиси» стипендиасини жорий этиш ҳамда ўқув йили давомида ўзининг атроф муҳит ва табиатни асрашда фаол бўлган талабалар орасидан танлаб олиб, мукофоотлаш тизимини жорий этиш.

Фикримизча, мамлакатда экологик хавфсизликни таъминлаш, экологик вазиятни яхшилаш, қулай экологик ҳолатни барқарор сақлаш, экология ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш соҳасида давлат бошқаруви самарадорлигини таъминлаш ҳамда соҳада содир этилаётган ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш бўйича амалга оширилаётган чора-тадбирларни янада жадаллаштириш келажакда ўзининг ижобий самарасини беради.

REFERENCES

1. Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 25.01.2023 й., 06/23/14/0053-сон; 5.03.2023 й., 06/23/43/0167-сон; 31.05.2023 й., 06/23/79/0302-сон; 02.06.2023 й., 06/23/81/0320-сон; 13.06.2023 й., 06/23/92/0366-сон
2. Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 02.06.2023 й., 06/23/81/0320-сон
3. Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 19.01.2022 й., 09/22/31/0044-сон
4. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1998 й., 5-6-сон, 82-модда; 2003 й., 9-10-сон, 149-модда; Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2004 й., 25-сон, 287-модда, 51-сон, 514-модда; 2007 й., 52-сон, 533-модда; 2009 й., 3-сон, 9-модда, 52-сон, 555-модда; 2011 й., 1-2-сон, 1-модда; 2014 й., 4-сон, 45-модда, 36-сон, 452-модда; 2015 й., 33-сон, 439-модда; 2017 й., 37-сон, 978-модда; Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 05.01.2018 й., 03/18/456/0512-сон; 19.04.2018 й., 03/18/476/1087-сон; 25.07.2018 й., 03/18/487/1569-сон; 21.12.2018 й., 03/18/506/2356-сон; 09.01.2019 й., 03/19/512/2435-сон; 05.03.2019 й., 03/19/526/2701-сон, 05.04.2019 й., 03/19/533/2885-сон, 29.08.2019 й., 03/19/558/3662-сон, 15.11.2019 й., 03/19/584/4025-сон; 30.09.2020 й., 03/20/639/1342-сон, 24.12.2020 й., 03/20/656/1661-сон; Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 21.04.2021 й., 03/21/683/0375-сон, 17.08.2021 й., 03/21/708/0799-сон; 07.06.2022 й., 03/22/775/0477-сон; 30.06.2022 й., 03/22/782/0576-сон.
5. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1993 й., 1-сон, 38-модда; Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1995 й., 6-сон, 118-модда; 1997 й., 4-5-сон, 126-модда; 1999 й., 1-сон, 20-модда; 2000 й., 5-6-сон, 153-модда; 2000 й., 7-8-сон, 217-модда; 2002 й., 9-сон, 165-модда; 2003 й., 9-10-сон, 149-модда; Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2004 й., 25-сон, 287-модда; 51-сон, 514-модда; 2006 й., 41-сон, 405-модда; 2011 й., 1-2-сон, 1-модда, 36-сон, 365-модда; 2013 й., 18-сон, 233-модда; 2014 й., 36-сон, 452-модда; 2017 й., 24-сон, 487-модда, 37-сон, 978-модда; Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 19.04.2018 й., 03/18/476/1087-сон; 11.09.2019 й., 03/19/566/3734-сон, 15.11.2019 й., 03/19/584/4025-сон; Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 21.04.2021 й., 03/21/683/0375-сон, 12.10.2021 й., 03/21/721/0952-сон.
6. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2005 й., 1-сон, 1-модда; 2014 й., 36-сон, 452-модда; 2017 й., 37-сон, 978-модда; Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 09.01.2019 й., 03/19/512/2435-сон; 30.09.2020 й., 03/20/639/1342-сон; Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 21.04.2021 й.,

03/21/683/0375-сон; 07.06.2022 й., 03/22/775/0477-сон, 30.06.2022 й., 03/22/782/0576-сон.

7. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2003 й., 1-сон, 5-модда; Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2007 й., 50-51-сон, 512-модда; 2011 й., 1-2-сон, 1-модда, 36-сон, 365-модда; 51-сон, 541-модда; 2013 й., 18-сон, 233-модда; 2016 й., 17-сон, 173-модда; 2017 й., 37-сон, 978-модда; Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 19.04.2018 й., 03/18/476/1087-сон, 24.07.2018 й., 03/18/486/1559-сон, 11.05.2019 й., 03/19/536/3114-сон; 08.01.2020 й., 03/20/601/0025-сон; 04.12.2020 й., 03/20/653/1592-сон; Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 21.04.2021 й., 03/21/683/0375-сон, 12.10.2021 й., 03/21/721/0952-сон.

8. Азиз Абдуҳакимов. «Экологик муҳит ва муаммолар» “Газета.уз” Т.: 2022.

